

Марјан Марковиќ

Македонска академија на науките и уметностите

Филолошки факултет „Блаже Конески“

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје

markovic@ukim.edu.mk

**ЕТИМОЛОШКА И СЕМАНТИЧКА АНАЛИЗА
НА НАЗИВИТЕ ЗА *ТВОР*
ВО МАКЕДОНСКИТЕ ДИЈАЛЕКТИ
(според материјалите
на Општословенскиот лингвистички атлас)**

Во овој реферат ќе биде претставена етимолошката и семантичка анализа на називите за *твор* во македонските дијалекти (според материјалите на Општословенскиот лингвистички атлас). Покрај географската дистрибуција на соодветните називи на словенската и македонската територија, ќе се обидеме да покажеме како преку процесите на **семантичка деривација** може да се набљудуваат асоцијативните низи кои често водат потекло од основните човечки дејства, состојби и движења. Тие асоцијативни низи ги задржуваат основните семантички компоненти пренесувајќи се од човекот, просторот, времето, коишто го претставуваат реалниот свет, па сè до мисловното, апстрактното, метајазичното, претставувајќи го менталниот свет.

Оваа теоретска поставка се базира на антропоцентрично-спацијалната теорија за јазикот. Во основата на оваа теорија (Topolińska 1996, 2014) е човекот и неговото кодирање во јазикот, односно пренесувањето информација за човекот од семантичкиот континуум на граматичко ниво и лексичко ниво. Додека преку процесите на семантичка деривација го гледаме хронолошкиот развој на одредени семантички компоненти вградени во збороформите, преку семантичката мотивација ги декодираме информациите чии импулси се длабоко повлијаени од односот човек – природа, како и од цивилизациските и пред сè културни околности како главен извор на асоцијација.

Како што спомнавме, во текстот ќе бидат обработени називите чиј референт е 'твор' на македонската дијалектна територија претставена преку пунктовите на Општословенскиот лингвистички атлас (ОЛА). Називите за 'твор' се опфатени со прашањето F 24 dъxorъjъ – хоръ, хорек – tvor – tchórz; според Прашалникот на ОЛА, а објавени се во Првиот лексички том „Животный мир“ на (ОЛА) на карта 8 (Кривиций 1988: 41). Да напоменеме дека истиот том е преобјавен во 2024 година од страна на Руската комисија на ОЛА и во него се дадени осовременети записи и понови толкувања за соодветните прашања (в. карта 1).

Карта 1. Називите за 'твор' на словенската територија (Вендина, Кривицкий 2024)

Имено, се работи за називите за ‘твор’ во словенските дијалекти, т.е. во пунктовите опфатени во ОЛА – околу 850 населени места на целата словенска територија. Како што може да се види, литературни називи за ‘твор’ во словенските јазици се: рус. *хорь*, *хорек*, укр. *тхір*, блрус. *тхор*, *шашок*, пол. *tchórz*, луж. *twór*, *tchór* чеш. *tchoř*, *tchol*, слч. *thor*, слн. *dihur*, хрв. *tvor*, срп. *ѿвор*, буг. *por*, мак. *ѿвор*, *ѿор*.

На македонскиот јазичен ареал според пунктовите на ОЛА, се изделуваат пет различни називи, од кои во 7 пункта се изделуваат називите од основата **smrd-*, во 6 пункта се јавуваат називите од основата **por-*, во 5 пункта се јавуваат називите од основата **tvor-* / *tor-*, а во еден пункт (Витолиште) се јавуваат називите *lugu'dar* / *š'tavəl*. Картата подолу ја прикажува нивната географска дистрибуција со сите нивни фонетски разновидноности.

Карта 2. Називите за ‘твор’ на македонската дијалектна територија (Марковиќ 2020)

смрделка

Називот *смрделка* со варијантите *смрделика*, *смрдулка*, *смрдушка* се јавува во најголем број македонски пунктови, а литературната форма *смрдливец* е прикажана во Дигиталниот речник на македонскиот јазик со значењето: *Животино од родот на кунитите што исцитува смрлива материја при одбрана од непријателот* (лат. *Mustela putorius*). Етимолошки, овој назив има индоевропско потекло (ие. корен **smerd-*), а во прасловенскиот се реализира преку глаголскиот корен **smъrd-* (Skok 1973: 294) со значење *'смрди, непријателно мирис'*. Овој корен претставува богато деривациско јадро во повеќето словенски јазици, а се јавува и во балтичките јазици. И именските и придавските деривати во себе ја носат истата семантичка нишка и, покрај на човечките особини, можат да се однесуваат на растителниот и животинскиот свет, а често се јавуваат и во топонимијата. И самите лексеми од типот *смрделка*, *смрдулка*, *смрдушка*, *smrduh* (словенечки пункт бр. 148) ја покажуваат истата семантичка мотивираност на називите за 'твор' во словенските јазици, а таа метафоризација е застапена особено во македонските дијалекти. Тоа го покажуваат и називите *смрделика* (вид смрека – лат. *Juniperus sabina*), како и *смрдулка* (инсект со многу непријатен мирис – лат. *Palomena prasina*).

кокар

Формите *кокар*, *кокаре*, *кокари* 'ак се среќаваат во три македонски пункта (два во западните периферни говори и еден на крајниот југоисток). Тие потекнуваат од турскиот јазик каде што исто така од глаголот *kokuyor* 'мириса, смрди' се образувал називот за твор – *kokarca*. Освен на македонската дијалектна територија, овој назив се среќава и во крајните бугарски источни говори претставени на картата на ОЛА.

ѿвор

Називот *ѿвор* се јавува во шест пункта на македонската јазична територија, а особено е застапен во источните и јужните говори. Во Дигиталниот речник на македонскиот јазик, формата *ѿвор* се јавува како литературна со следново објаснување: *Мала граблива сверка од фамилијата куни, со темнокафеаво или со црно крзно што лачи секрет со многу непријатен мирис заради заштита и одбрана од непријателот*

– лат. *Mustela putorius*. Според Скок (Skok 1973: 69), овој назив потекнува од прасловенскиот глаголски корен **puh-* со значење 'дува, испушта, чади', се јавува во повеќето словенски и во балтичките јазици со неколку превојни степени¹. Со превојот *i* се јавува во чеш. *puhati*, пол. *pucha*, рус. *puchatъ*... Во македонскиот јазик, преминот на *x* на крајот на зборот во *в/ф* придонел да не се формира богато деривациско јадро. Сепак, се јавуваат формите *ѳуфка*, *ѳува-ѳувне*, *ѳувило*... Алтернацијата *h > š* ги дава дериватите од типот *ѳуши*, *ѳушач*, *ѳушалница*, *ѳушење*... Според Скок, формата *ѳор* настанала под истиот пат како *ѳвор* / *ѳор*. Како и кај погорните називи, и тука се работи за истата семантичка мотивација во однос на 'непријатен здив при испуштање воздух'. Во рамките на пунктовите на ОЛА, називот *ѳор*, покрај на македонската, се среќава на бугарската дијалектна територија, како и во два пункта на српската дијалектна територија (од кои еден – пункт 167 – се наоѓа во Р Унгарија).

ѳвор

Називот *ѳвор* со варијантите *ѳор*, *ѳорче* се јавува во пет пункта на македонската јазична територија, особено во централните и западните говори. Имено, се работи за индоевропската основа **dhu-* / **dhou-* проширена со формантот *s*, којашто во прасловенскиот се јавува со неколку превојни степени: **dъh-*, (*ъ > a = dah*,) *y > i = dih-*, и *duh-* (Skok 1971: 372).

Основата **dih-* е особено продуктивна во македонскиот јазик како во вербалниот, така и во именскиот систем. Како основна глаголска форма се јавува *дише* (impf) < **disati* < **dihati* со основно значење 'вовлекува и испушта воздух / живее', кое може да се пренесе и на неживиот свет. Па така имаме: *вдише* – *вдишува*, *задише* – *задишува*, *издише* – *издишува*, *изнадише* – *изнадишува*, *надише* – *надишува*, *ѳодише* – *ѳодишува*...

Директен континуант од основата **dih-* наоѓаме во префиксираната форма *здив*, при што за разлика од случајот со основата **dah-*, финалното *x* според фонолошките правила преминало во *в*.

Основата **duh-* дала бројни деривати на сета словенска територија, а секако и во македонскиот. Самостојната форма *дух*, според

¹ Бугарските етимолози даваат поинакво толкување, види: Дуриданов, И. (ред.). 1996. *Български етимологичен речник*. Том V (Падеж-Пуска). София: БАН, стр. 527.

Скок (Skok 1971: 372) се јавува со три значења: 1° *spiritus, souffle*«, 2° *esprit, Geist*, 3° мирис. Со првото и второто значење се поврзани и пошироките цивилизациски, а пред сè културни и религиозни влијанија. Примери: *дух, духовен, душа* (овој поим е застапен уште од прасловенскиот период со прототипно значење ‘дишење / животна сила’).

Поимот *воздух* е распространет на пошироката источна јужнословенска територија (*воздух, ваздух*) и се среќава од црковнословенскиот период.

Називите: *ѿвор, вор, ѿор, ѿорче*... кои ги среќаваме на македонската дијалектна територија според материјалите на ОЛА, всушност, потекнуваат од првиот превоеен степен на прасловенската основа (**dъh-*).

Имено, еден од неколкуте деривати кои се јавуваат од основата **dъh-* е изведенката на *-or*; *dъhorъ* којашто како видовме, покрај на македонската, е застапена на најголем дел од словенската дијалектна територија. Во другите словенски дијалекти претставени преку пунктовите на ОЛА, називите за ‘твор’ изведени од основата **dъh-* се најраспространети на целата словенска територија (преку 800 пункта).

Вокализацијата на *ъ* во *a*, која не е својствена за македонскиот дијалектен систем го дала дериватот **dah* кој е познат во повеќето словенски јазици. Основата **dah-* ‘дише, дува’ не станала продуктивна во македонскиот јазик поради одредени фонетско-фонолошки пречки. Имено, во целиот западен комплекс на македонските дијалекти, фонемата *x* пред согласка и на крајот на зборот преминала во *в/ф*: *чевли, нивно, бевме, ѿрав, врв, сѿрав, видов, дојдов*... Чувањето на *x* во финална позиција (и во одредени лексеми) може да се сретне во крајните источни македонски говори. Литературниот јазик, базиран на централните говори, ја континуирал промената на *x* во *в/ф* во финална позиција.

Сепак, покрај лексемата *ѿвор*, каде што *x* преминало во *в*, или *ѿор* – каде што *x* отпаднало, во македонскиот јазик можат да се најдат неколку деривати од оваа основа: (со превој на *ъ* во *a*) *вдахне* свр. – *вдахнува* со значење ‘вдише, зема воздух’ се среќава доста ретко; пр. *Таа вдахна ушѿе еднаш, за да се надиши*. Многу почесто се јавува со значењето ‘буди/внесува сила/чувство’; Од оваа основа е изведена и придавката *вдахновен* ‘исполнет со внатрешна сила/чувство’, како и именката *вдахновение* со значење ‘внатрешна сила / инспирација’.

* * *

Од анализата на погорните називи произлегува дека прасловенските основи во сите превојни степени **dъh*, **dah*, *dih*, *duh* творат богато деривациско јадро со неколку основни семантички компоненти:

Човек / живо суштество – физиолошки процес на дишење /
вдишување и издишување

Гледајќи од аспект на антропоцентрично-спацијалната теорија за јазикот, основните човекови активности, дејства, движења се прототипните извори за развој на семантичките компоненти. Во овој случај се работи за една од есенцијалните активности на живите суштества, а тоа е дишењето. Покрај тие основни процеси на вдишување и издишување, оваа семантичка компонента се однесува и на физичките продукти од тие процеси (*здив*, *дише*, *издишка*) а и на емоционалните (*оддишка*, *воздишка*). Токму називите за *твор* во македонските дијалекти, поточно називите изведени од прасловенските основи **rъh-* и **dъh-* многу јасно ни ја покажуваат оваа семантичка компонента која го поврзува човекот со природата (*воздух* – *дува* – *дише* – *душа*). Семантичката мотивација за називите за ‘твор’ лежи во нејзината етимологија, односно по пат на семантичка деривација, семантичката компонента ‘воздух што се испушта при дишењето / процес на вдишување и издишување’, по пат на метафора се пренесува и на животинскиот свет со модификувано значење на нешто што не е пријатно, т.е. ‘животно кое испушта воздух со непријатна миризба / има непријатен здив’.

Како заклучок би навеле дека процесите на семантичка деривација и резултатите од семантичката мотивација се длабоко испреплетени бидејќи во хронолошкиот развој на семантичките компоненти вградени во деривираните збороформи, цивилизациските, општествените и културните влијанија имале голема улога за поврзување на асоцијативните нишки. Македонскиот јазик, преку своите дијалекти, гледан и од аспект на својот специфичен внатрешен развој, а гледан и од аспект на развојот на другите словенски јазици и дијалекти, многу често нуди извонредно богат лексички материјал чија анализа ни дава увид за неговата голема важност и во балканскиот и во словенскиот јазичен свет.

Литература

- Велева, С. 2006. *Тенденции во зборообразувањето во македонскиот јазик*. Скопје.
- Вендина, Т., Кривиций, А. 2024. „Карта № 8 F24 дъхогъ“. *Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 13. Славянское слово в ареальном контексте (животный мир)*, 2024, ред. Т. И. Вендина. Москва.
- Дуриданов, И. (ред.). 1996. *Български етимологичен речник*. Том V (падеж-пуска). София: БАН.
- Конески, Б. (ред.). 1986. *Речник на македонскиот јазик со српско-хрватски ѿложувања*. Скопје: Македонска книга.
- Конески, Б. 1981. *Грамаѿика на македонскиот јазик*. Скопје: Култура.
- Конески, К. 2003. *Зборообразувањето во современиот македонски јазик*. Скопје: Филолошки факултет „Блаже Конески“.
- Кривиций, А. А. 1988. „Карта № 8 F24 дъхогъ“. *Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 1. Животный мир*, 1988, ред. Р. И. Аванесов, Москва.
- Марковиќ, М. 2014. „Процеси на семантичка деривација преку анализа на поимите *дише*, *дух* и *душа*“, *Прилози на Одделението за лингвистика и литературна наука*, МАНУ, XXXIX, 1–2, 11–19.
- Марковиќ, М., Тополињска, З. 2019. *Македонски ~ ѿолски : Семантичка деривација на одбрани ѿрасловенски корени*. Скопје: МАНУ.
- Марковиќ, М. (ред.) 2020. *Лингвистички атлас на македонските дијалекти (според материјалите на Оѿшѿословенскиот лингвистички атлас – ОЛА)*. Скопје: МАНУ.
- Мургоски, З. 2011. *Толковен речник на современиот македонски јазик*. Скопје.
- Тополињска, З. 2017. „Derywacja sematyczna“, *Пуѿевима речи, Сборник радова у частѿ Даринки Горѿиан Премк*, 341–344. Београд: Универзитет у Београду.
- Фридман, В. 2011. *Македонистички сѿудии*. Скопје: МАНУ.

- Boryś, W. 2006. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Bruckner, A. 1985. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa.
- Buck, C. D. 1988 [1949]. *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*. University of Chicago.
- Mallory, J. P., Adams, D. Q. (ed.). 2006: *The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World*. New York: Oxford University Press.,
- Miklosich, F. 1865. *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*. Wien.
- Miklosich, F. 1886. *Etymologisches Wörterbuch der Slavischen Sprachen*. Wien.

- Siatkowski, J. 2005. *Studia nad wpływami obcymi w ogólnosłowiańskim atlasie językowym*. Warszawa.
- Skok, P. 1971–1973. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–III. Zagreb: JAZU.
- Sławski, F. 1974. *Słownik prasłowiański*, I. Warszawa: Ossolineum, Wydawnictwo Naukowe DWN.
- Topolińska, Z. 1996. “Anthropocentric Language Theory as Organizing Principle of the Slavic Case System,” *Biuletyn Polskiego towarzystwa językoznawczego*,” 52, 57–72.
- Topolińska, Z. 2014. *Anthropocentric Case Theory: How are Humans coded in Discourse?*, The Kenneth E. Naylor Memorial Lecture Series in South Slavic Linguistics, No. 6, Beech Stave Press, New York, USA.
- Wierzbicka, A. 1972. *Semantic Primitives*. Frankfurt: Athenäum Verlag.

Marjan Markovikj

ETYMOLOGICAL AND SEMANTIC ANALYSIS OF THE TERMS
FOR ‘TBOP (TVOR)’ IN MACEDONIAN DIALECTS
(Based on the Materials from the Slavic Linguistic Atlas)

S u m m a r y

This paper presents an etymological and semantic analysis of the terms for ‘tvor’ in Macedonian dialects, based on materials from the Slavic Linguistic Atlas. In addition to the geographical distribution of the corresponding terms for ‘tvor’ across Slavic and Macedonian territories, the analysis focuses on the processes of semantic derivation, which reveal associative chains often originating from fundamental human actions, states, and movements. From the perspective of the anthropocentric-spatial theory of language, basic human activities, actions, and movements serve as prototypical sources for the development of semantic components. In this case, the focus is on one of the essential activities of living beings – breathing. Beyond the basic processes of inhalation and exhalation, this semantic component also pertains to the physical byproducts of these processes (здив, дише, издишка) as well as emotional expressions (оддишка, воздишка). The terms for ‘tvor’ in Macedonian dialects – particularly those derived from the Proto-Slavic roots **pъh-* and **dъh-* clearly illustrate this semantic component, which establishes a connection between humans and nature. Specifically, the semantic motivation for the terms for ‘tvor’ lies in their etymology. Through semantic derivation, the semantic component of ‘air released during breathing / the process of inhaling and exhaling’ undergoes metaphorical transfer to the animal world, acquiring a modified meaning associated with something unpleasant – i.e., ‘an animal that releases air with an unpleasant odor / has foul breath.’

Keywords: Macedonian dialects, linguistic geography, etymology, semantics